

Հ. ԵՂԻՍԱՋԱՐՅԱՆ

ԱԽԹԱԼԱՅԻ ՎԱՆՔԸ ԵՎ ՆՐԱ ՀԵՏ ԿԱՊՎԱԾ ԱԽԹԱԼԱ ԱՎԱՆԻ ՄՅՈՒՍ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Ա. ՊԱՏՄԱ-ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ

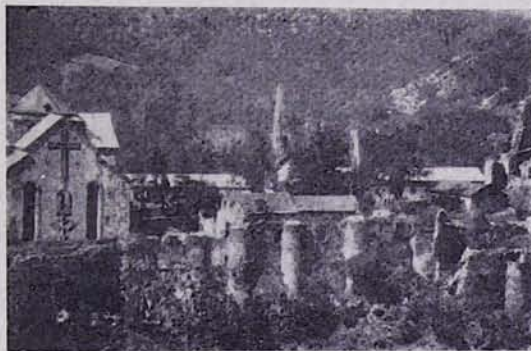
Ախթալայի վանքը գտնվում է այժմյան Ալավերդի շրջանի Ախթալա բանվորական ավանում՝ պատմական Հայաստանի Գուգարք նահանգի Տաշիրք գավառում: Ծանապարհը Ալավերդի քաղաքից նախ ընթանում է Դեբեդ գետի աջ ափով, ապա Երևան—Թբիլիսի երկաթուղու Ախթալա կայարանի մոտ հատուկ կամուրջով անցնելով գետը՝ շարունակվում է գետնի վայր նրա ձախ ափով, ապա անցնելով նրա ձախակողմյան վտակը հանդիսացող Ախթալա գետակը, անմիջապես թեքվում է դեպի ձախ և գետակի ձախ ափով, անտառի եզրով ողորապտույտ բարձրանում է հանքագործների ավանը՝ Ախթալա: Ավանը շրջապատված լինելով անտառապատ լեռներով, կարկաչափոս գետակներով և կանաչագարդ ու ծաղկավետ ձորերով, մի գմալեղի տեսարան է ներկայացնում այցելուի համար, հանդիսանալով գեղեցկատեսիլ և չքնադագել Լոռիի նույնքան հետաքրքիր ու գեղեցիկ անկյուններից մեկը:

Ախթալա ավանի բնական այդ գեղեցկությունը լրացնում են այնտեղ գտնվող բազմաթիվ ու բազմապիսի շատ հետաքրքիր ու արժեքավոր պատմական հուշարձանները:

Ախթալա ավանը միաժամանակ Հայաստանի հնագույն բնակավայրերից է, շատ վաղ ժամանակներում նա հանդիսացել է Տաշիրք իշխանների ազարակը, իսկ վաղ միջնադարում, ինչպես այդ մասին տեղեկացնում են պատմական աղբյուրները, դարձել է բնակավայր՝ պահպանելով իր հատուկ՝ Ազարակ անունը: Միջին դարերում վերակոչվել է Պղնձահանք, հավանաբար այնտեղ հայտնաբերված հարուստ պղնձահանքերի շնորհիվ, իսկ ուշ միջնադարում հայտնի է Ախթալա անունով: Ախթալայի վանքը տեղադրված է ավանի կենտրոնական մասում,

հյուսիսից հարավ ձգվող մի լեզվաձև կամ ցամաք թերակղզու տեսք ունեցող բարձրավանդակի վրա, Տաշիրքի իշխանների պատկանող հին ամրոցի ներսում:

Պատմական աղբյուրները շատ քիչ տեղե-

1. Ախթալա.—Վանքի և ամրոցի ընդհանուր տեսարանը արևելքից

կություններ են պարունակում այդ խիստ հետաքրքիր հուշարձանի մասին, նրա վրա բացակայում են նաև վիմագիր արձանագրությունները: Եղած պատմական տեղեկություններից պարզ է դառնում, որ վանքն էլ համապատասխան ձևով փոխել է իր անունը, ինչպես ավանը՝ նախ կոչվել է Ազարակի եկեղեցի կամ մենաստան, ապա Պղնձահանքի վանք, իսկ ավելի ուշ՝ Ախթալայի վանք:

Վրաց մատենագիր Վախուշտն պատմում է, որ «Հաղպատից ցած գտնվում է Ծոնկանի հովիտը՝ Լավար լեռան ստորոտում... Ավելի ցած և դեպի հյուսիս է Ազարակի եկեղեցին, որ Գուրգասյանը (446—499 թթ.) դարձրեց եպիսկոպոսարան, որի իրավասու-

թյունը տարածվում էր Խունանի, Գարդոբանի, Բերդուշի վրա: Նրա կաթողիկեն շատ ճարտարապետական ձևով է շինված և այժմ կոչվում է Ախթալա¹:

Հայ պատմագիր Կիրակոս Գանձակեցին տեղեկացնում է, թե «վախճանեցաւ և Իվանէ, եղբայր Զաքարեի և թաղեցաւ ի Պղնձահանքն ի դունն եկեղեցոյն՝ զոր շինեաց ինքն, առեալ ի Հայոց՝ Վրաց վանս արար»²:

Նույն Գանձակեցի պատմիչը նկարագրելով Չաղատա գորավարի գլխավորությամբ մոնղոլական բանակի 1249 թվականին Վրաստանի վրա կատարած արշավանքները և դրա հետևանքով տեղի ունեցած ավերածությունները, կոտորածն ու թալանը, ավելացնում է. «Յետ այսորիկ մեռաւ իշխանաց իշխանն առագ, և թաղեցաւ ի Պղնձահանքն ի գերեզմանի հօր իւրոյ Իւանէի»³:

Ավագ իշխանի մահվան մասին հիշատակում է նաև Վարդան քարձրաբերդոցի պատմիչը, ասելով. «Ի վեց հարիւր իննսուն և ինն թուին մեռաւ առագ՝ որդի Իւանէի, և թաղեցաւ ի Պղնձահանքն ընդ հօր իւրում—այր անագաւ և պատերազմասեր և աղօթական»⁴:

Պղնձահանքի վանքի մասին հիշատակում է նաև Ստեփանոս Օրբելյան պատմիչը: Նրա տեղեկության համաձայն Պղնձահանքի վանքումն էր պահվում այն ա. Նշան մատնքը, որն Իվանէ Աթաբեկը նվեր էր ստացել Սյունյաց Վասակ իշխանից: Իսկ հետո՝ 1216 թվականին Սյունյաց հոգևոր թեմի առաջնորդ Սարգիս Եպիսկոպոսի խնդրանքով նույն Իվանէն նվիրում է Ամաղու Նորավանքին:

Նույն Օրբելյանի տեղեկություններից պարզվում է նաև, որ հետագայում սուր վեճ է ծագում վերը նշված Նշան խաչի պատկանելության շուրջը: Այդ կապակցությամբ Լիպարիտ Օրբելյան իշխանի նախաձեռնությամբ՝ տարբեր դավանանքի քարձրաստիճան հոգևորականներից և մի շարք նշանավոր վանքերի առաջնորդներից հատուկ ժողով է գումարվում, քննելու և որոշելու, թե ում է պատկանում վերոհիշյալ ա. Նշան խաչմատնքը: Այդ ժողովին մասնակցելիս է եղել նաև Պղնձահանքի վանքի առաջնորդը⁵:

¹ Ազգագրական հանդես, գիրք 7—8, Թիֆլիս, 1901, էջ 428—29:

² Պատմութիւն Հայոց—Արարեալ Կիրակոսի վարդապետի գանձակեցոյ, Թիֆլիս, 1909, էջ 210:

³ Նույն տեղ, էջ 305:

⁴ Մեծին Վարդան քարձրաբերդեցոյ—պատմութիւն տիեզերական. Մոսկվա, 1861, էջ 194:

⁵ Պատմութիւն նահանգին Միսական—արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելյանի արքեպիսկոպոսի Սրնեաց. Թիֆլիս, 1910, էջ 353—55:

Պատմական աղբյուրների վերը մեջբերված տեղեկություններից միանգամայն պարզ ու որոշակի է դառնում, որ ներկայիս Ախթալա ավանը որպես բնակավայր գոյությունն է ունեցել դեռ Ե դարում և կոչվելիս է եղել Ագարակ: Ըստ երևույթին ավելի վաղ նա հանդիսացել է Գուգարաց աշխարհի իշխանների կալվածք-ագարակը, որը հետագայում դառնալով առանձին բնակավայր, կոչվել է այդ նույն անունով: Իսկ այժմյան Ախթալայի վանքն էլ կոչվելիս է եղել նրա անունով՝ Ագարակի եկեղեցի կամ վանք, ինչպես սովորաբար Հայաստանի բոլոր վանքերը կոչվելիս են եղել այն բնակավայրի անունով, որի մեջ կամ նրանց մոտիկ գտնվելիս են եղել:

Հետագայում Ագարակը վերակոչվել է Պղնձահանք, ամենայն հավանականությամբ այնտեղ գոյություն ունեցող հարուստ պղնձահանքերի պատճառով: Իսկ Ագարակի եկեղեցին կամ վանքը՝ Պղնձահանքի կամ Պղնձահանքից վանք:

Ավելի ուշ Պղնձահանքը վերակոչվել է Ախթալա և նրա անունով էլ վանքը՝ Ախթալայի վանք:

Թե երբ է Ագարակը վերակոչվել Պղնձահանք, իսկ վերջինս էլ՝ Ախթալա, ստույգ հայտնի չէ, հայտնի է միայն, որ ԺԲ դարի վերջերին այդ բնակավայրը հայտնի էր Պղնձահանք անունով, իսկ ԺԸ դարում նա արդեն կոչվում էր Ախթալա:

Այն նույն ժամանագրական տեղեկություններից հայտնի է դառնում նաև, որ Ագարակի վանքը հիմնել է Վրաց Վախթանգ Գուրգաթյան թագավորը Ե դարում: Սակայն ինչպես պարզ է դառնում վերը մեջբերված պատմական աղբյուրների վկայություններից և տեղում կատարված հնագիտական հետազոտություններից, Գուրգաթյան թագավորի կառուցած եկեղեցու շենքը չի պահպանվել, նա հիմնովին ավերվել է: Նրա բազմաթիվ բեկորները մինչև վերջին ժամանակներն էլ թափված էին կից ձորերում, վանքի շրջակայքում. մի մասն էլ օգտագործել են գյուղամիջի աղբյուրի շենքի (նկ. 2) ու առանձին բնակելի շենքերի կառուցման և նույնիսկ ամրոցի բերդապարիսպների վերանորոգման վրա:

Հուշարձանների պահպանության Կոմիտեն իր ժամանակին հավաքել է այդ թափված քեկորների մեծ մասը և դասավորել վանքի գլխավոր եկեղեցու ներսը:

Թե երբ է տեղի ունեցել Ագարակի եկեղեցու սկզբնական շենքի ավերումը, ստույգ հայտնի չէ: Պատմական աղբյուրներում բազմաթիվ տեղեկություններ են պարունակում այն մասին, թե ինչպիսի մեծ ավերածություններ են տեղի ունեցել Տաշիրը զավառում (ուր գտնվում էր Ախթալայի վանքը) արաբական և սելջուկյան արշավանքների

ժամանակ: Հայտնի է, որ սելջուկյան Խրզլ ամիրան 1105 թվականին Տաշիրքն ասպատակելու միջոցին այրեց նույնիսկ Հաղպատի և Սանահինի վանքերը⁶:

2. Ախթալա.—Հին եկեղեցու բեկորներ՝ օգտագործած նորակառույց աղբյուրի շենքում

Կասկածից վեր է, որ Ագարակի Ե դարում կառուցված եկեղեցին էլ ավերված լինի հենց այդ վանքերի հետ միաժամանակ, որոնց այնքան մոտիկ էր գտնվում այն:

Որոշ ուսումնասիրողներ հիմնվելով Կիրակոս Գանձակեցու վերը մեջբերած այն վկայության վրա, թե Ախթալայի վանքը կառուցել է Իվանե Աթաբեկը, անհավանական են համարում վրաց մատենագիր Վախուշտնի այն տեղեկությունը, ըստ որի Ախթալայի վանքի սկզբնական հիմնադրումը տեղի է ունեցել Ե դարում: Նրանք աչքաթող են անում այն բազմաթիվ բեկորները, որոնք անվիճելիորեն պատկանում են Ե դարում կառուցված եկեղեցուն:

Ախթալայի վանքը, ինչպես այդ մասին տեղեկացնում են ԺԳ դարի հայ մատենագիրները, միջին դարերում եղել է վրացական արքեպիսկոպոսանիստ վայր: Այդ մասին հիշատակություններ կան նաև Ախթալա ավանի սահմաններում գտնվող մի քանի հուշարձանների վրա հայերեն և վրացերեն լեզուներով փորագրված արձանագրություններում:

Այդպես, օրինակ.—Առաքելոց եկեղեցու կառուցման վերաբերյալ վրացերեն արձանագրության մեջ ասվում է, որ այն կառուցել է Պղնձահանից վանքի առաջնորդ Պետրեն՝ Ավագի աթաբեկության ժամանակ⁷:

Ավանին մոտիկ, ճանապարհի եզրին կանգնեցրած մի փոքրիկ խաչքարի վրա. «Կանգնեցա խաչս ի փրկութիւն Ասգաւ, լառաջնորդութեան Համագասպայ և ի ծի-

նամոդերութեան Պետրեի. ի թուականիս հայոց ՈՂԳ. (1244)»⁸:

Ախթալա ավանից քիչ դեպի արևելք, ճանապարհի ձախ կողմում եղած հին գյուղատեղում գտնվող մի խաչքարի վրա փորագրված արձանագրության համաձայն, այն կանգնեցրել է Հակոբ երեքը—«...յարևատութեան Ասգին և ծինամոդարութեան Պետրեի և հայրապետության Համագասպայ, ի թուսն հայոց ՈՂԴ. (1245)....»⁹:

Այդ խաչքարին կից գտնվող փոքրիկ եկեղեցու վրա փորագրված արձանագրությունն էլ հավաստում է, որ այն կառուցվել է «յամս աստուածագոր արքայութեան Դեմետրի, առաջնորդութեան տեր Հովանիսի, ծինամոդարութեան Սիմոնի....»⁹:

Վերը մեջբերածներից միանգամայն պարզ ու հսկայական է դառնում, որ Ախթալայի վանքը հանդիսանում էր Հայաստանի հյուսիսային շրջաններում գտնվող վրացահավան կամ, ինչպես ընդունված է անվանել, քաղկեդոնիկ վանքերի ու եկեղեցիների, որոնց թիվը բավական շատ էր Հայաստանի այդ մասում՝ արքեպիսկոպոսանիստ կենտրոն:

Խիստ բնորոշ և հետաքրքիր է նաև այն, որ այդ արձանագրությունների մեջ Ախթալայի վանքի, որպես քաղկեդոնիկ եկեղեցու՝ առաջնորդներին զուգընթաց (Պետրե, Սիմոն), հիշատակվում են նաև հայ-յուսավորչական դավանանքի արքեպիսկոպոսներ՝ Տեր-Համագասպը և Տեր-Հովհաննեսը, որոնք Հաղպատի վանքի առաջնորդներ էին:

Դրանից հետո պատմական աղբյուրները ոչ մի հիշատակություն չեն պարունակում Ախթալայի վանքի մասին, չնայած այն բանին, որ նշված ԺԳ դարը և դրան հաջորդող երկարատև մի ժամանակաշրջան՝ համարյա ողջ միջնադարի ընթացքում քաղաքական մթնոլորտը, ինչպես Հայաստանի մյուս գավառներում, այնպես էլ Տաշիրք-Լոռիում, որի սահմաններում էր գտնվում Ախթալայի վանքը՝ խիստ անբարենպաստ էր:

Թե ինչպիսի վիճակում են եղել ավանն ու վանքը մոնղոլական արշավանքների շրջանում, մանավանդ Լանգթեմուրի 1387 և 1400 թվականների, պարսից Ջահան-Շահի 1440 թվականի, թուրքերի 1578 թվականի արշավանքների ժամանակ, ստույգ հայտնի չէ:

Առանձնապես հետաքրքիր է, թե ինչ հետևանքներ է ունեցել պարսից Ծախ-Աբաս մեծի 1605 թվականի արշավանքները Ախթալա ավանի և վանքի նկատմամբ, արշա-

⁷ և ⁸ Ե. Такайшвили, Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа, кн. 29, отд. 1-й, Тифлиси, 1901, стр. 138-145.

⁹ Հայերեն արձանագրությունների լրիվ տեքստը տեսնել հուշարձանների նկարագրության բաժնում:

⁶ Սամուկի քահանայի անցյուլ.—Հավաքմունք ի գրոց պատմագրաց. Վաղարշապատ, 1893, էջ 121:

վանքներ, որի ընթացքում, ինչպես տեղեկացնում են ժամանակի պատմիչները, Հայաստանի բազմաթիվ գավառների, որոնց թվում նաև Տաշիրը-Լոռիի բնակչությունը բռնի կերպով տեղահան արվեց և բռվեց Պարսկաստան: Իսկ ավելի ուշ՝ Օմար-խանի արշավանքների ժամանակ առավել ավերվեց և մեծ մասամբ ամայացավ և Լոռին:

Ախթալայի վանքի մասին հետագա տեղեկությունները վերաբերում են ԺԸ դարին: Ալեքսանդր Երիցովը¹⁰ փոխ առնելով Պ. Ի. Իսաևի խանութ, մեջ է բերում Ախթալայի վանքի հետևյալ հոգևոր պետերը-առաջնորդները...

1. Սոփրանիյ. սա գերի վերցվեց Օմար-խանի կողմից և ազատվեց Ախալցխա բաղաքի քրիստոնյա լեզգիների կողմից վճարված փրկագնով. վախճանվում է Տրապիզոնի Հովհաննու Կարապետի վանքում:

2. Գեղևոն—վախճանվում է 1792 թվականին:

3. Իգնատիոս—կախաղան է բարձրացվում թուրքերի կողմից 1796 թվականին Ախալցխայում, մեղադրվելով ռուսների հետ գաղտնի հարաբերությունների մեջ գտնվելու համար՝ երբ դեպի Ախալցխա էր արշավում ռուսաց հզոր բանակը գեներալ Գուդեփիչի գլխավորությամբ:

4. Հոհանն—վախճանվում է 1798 թվականին:

5. Հովակիմ Անկյուրացի—ուսանելիս է եղել Կիպրոս կղզու Կիկտոսյան վանքում, վախճանվել է 1827 թվականին:

Ախթալայի վանքը հայ արվեստի ու ճարտարապետության շատ հետաքրքիր և նշանավոր կոթողներից է: Նրա հուշարձանների կառուցողական խիստ յուրօրինակ և առանձնահատուկ ձևերը, նրանց հարուստ, շքեղ ու փարթամ զարդաքանդակները, որոնք մշակված են վերին աստիճանի նուրբ ձևով, նույնքան հարուստ ու գեղեցիկ որմնանկարները՝ մեծ հիացմունք ու անջնջելի տպավորություն են թողնում դիտողի վրա:

Ախթալայի վանքի հուշարձանները հատկապես կարևոր և նշանակալից են նաև նրանով, որ նրանց վրա իրենց վառ արտացոլում են գտել եղբայրական վրաց ժողովրդի մշակույթի առանձին, շատ ուշագրավ ձևերը: Իրավացիորեն Ախթալայի վանքը հանդիսանում է եղբայրական երկու ժողովուրդների՝ հայ և վրաց մշակույթի միաձուլ արտահայտությունը: Դրանից էլ հետևում է, որ նա իր արժանի տեղն ունի այդ երկու ժողովուրդների մշակույթի պատմության մեջ:

Ախթալայի վանքը՝ որպես արվեստի ու ճարտարապետության հիասքանչ կոթողի,

չի վրիպել նաև օտարազգի գիտնականների ուշադրությունից: Այդ առթիվ ահա թե ինչ է գրել ակադեմիկոս Գրիմմը. «Ծեփի բոլոր մասերում եղած զարդաքանդակները սքանչելի են իրենց կատարելությամբ, և աշխատանքը աչքի է ընկնում հատկապես մշակման ճշտությամբ»¹¹:

Առանձնապես ուշագրավ ու հետաքրքիր է Տակալաշվիլու կարծիքը Ախթալայի վանքի մասին՝ որպես ճարտարապետական կառուցվածքի: Խոսելով վրաց Թամար թագուհու գահակալության ժամանակ վրաստանում ճարտարապետության զարգացման վիճակի մասին, որպիսի ժամանակում կառուցվել է նաև Ախթալայի վանքը, նա ավելացնում է. «Մենք առիթ ենք ունեցել տեսնելու վրացական համարյա բոլոր եկեղեցիները, որոնց մասին մենք գիտենք, որ նրանք բոլորն էլ իսկապես կառուցվել են Թամար թագուհու ժամանակ, բայց նրանցից և ոչ մեկը՝ իրենց պարզությամբ, նրբագեղությամբ և մշակման ճշտությամբ չի կարող համեմատվել Ախթալայի վանքի հետ»¹²:

Բ. ՀՈՒԾԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱ-ԺԱՐՏԱ-ՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ախթալայի վանքը

1. Աստվածածին կամ, ինչպես տեղացի հույներն են անվանում՝ Մարիամ անեի եկեղեցի (նկ. 3): Վանքի գլխավոր եկեղեցին

3. Ախթալայի վանք.—Գլխավոր (Աստվածածին) եկեղեցին հյուսիսից

է և, ինչպես վկայում է Կիրակոս Գանձակեցի պատմիչը, կառուցել է Իվանե աթաբեկը: Կառուցման ճիշտ տարեթիվը պատմիչը չի նշում, ուստի եկեղեցու կառուցման ճիշտ

¹⁰ Вестник по археологии Кавказа, № 1. Тифлис, 1872, стр. 20-24.

¹¹ Ա. Երիցով, նշված աշխատությունը:

¹² Տակալաշվիլի, վերը նշված աշխատությունը:

ժամանակի մասին գոյություն ունի տարբեր կարծիքներ:

Այդ նույն Տակաշվիլին, իր վերը նշված աշխատության մեջ (էջ 144), հիմնվելով եկեղեցու կառուցողական և զարդաքանդակների մշակման ձևերի վրա, այն կարծիքն է հայտնում, թե նա առավելապես ժ—ԺԱ դարերի գործ է, քան ԺԲ դարի: Միաժամանակ Տակաշվիլին եկեղեցու կառուցման վերաբերյալ Կիրակոս Գանձակեցու վկայությունը վերագրում է ոչ թե Ախթալայի վանքին, այլ Ախթալա ավանում գտնվող մեկ ուրիշ եկեղեցու՝ վերջինիս կառուցումը դնելով Իվանեի աթոռակության առաջին շրջանում ԺԲ դարի վերջին քառորդում: Սակայն Տակաշվիլու թե մեկ և թե մյուս կարծիքը, մեր խորին համոզմամբ, ճիշտ չէ և անհավանական:

Ախթալայի վանքի այդ եկեղեցու կառուցման ժամանակի մասին պետք է նկատի ունենալ նաև հետևյալ հանգամանքը: Թե մատենագրական, թե փմագրական և թե հիշատակագրական աղբյուրներում Զաքարյան այդ երկու եղբայրների՝ Զաքարեի և Իվանեի կողմից ձեռնարկված բոլոր միջոցառումները երկրի տնտեսական, շինարարական, կուլտուրական և մյուս այլ բնագավառներում նշվում են երկու եղբայրների անունով միաժամանակ:

Մինչդեռ Ախթալայի վանքի նշված եկեղեցու կառուցման վերաբերյալ նշվում է միայն Իվանեի անունը: Դրանից էլ բխում է այն հավանական ենթադրությունը, որ այդ եկեղեցու կառուցման ժամանակ արդեն վախճանված պետք է լինեին Զաքարեն: Հետևապես այն կառուցվել է Զաքարեի մահվանից՝ 1213 թվականից հետո, սակայն ոչ ոչ, քան մինչև Իվանեի մահը՝ 1227 թվականը: Ինչևիցե այդ անգուցական հուշարձանը պետք է կառուցված լինի կամ ԺԲ դարի վերջին քառորդում, կամ ԺԳ դարի առաջին քառորդում:

Մինչև այդ եկեղեցու կառուցումը տեղում եղել է մի այլ եկեղեցի, որը կառուցել է վրաց Վախթանգ Գուրգասյան թագավորը Ե դարում, ինչպես այդ մասին նշվեց վերևում, սակայն այդ եկեղեցու շենքը հիմնովին ավերվում է և նրա վայրում կառուցվում է ներկայիս եկեղեցին:

Աստվածածին եկեղեցին, այսպես կոչված «Գմբեթավոր սրահներ» տիպի մի ընդարձակ կառուցվածք է, արևելյան կողմից ունի կիսակլոր լայն ու խորը արքիո՝ քաղկեդոնիկ եկեղեցիների հատուկ ճանրիկ բեմով: Արքիոյի երկու կողմերում կան կրկնաճախի խորաններ. ստորին հարկի խորանները բավականին ընդարձակ են, արևելյան կողմից ունեն կիսակլոր արքիոներ: Հարավային կողմի խորանների մուտքերը բացվում են դեպի արևմուտք՝ եկեղեցու կողերի թևերի ուղղու-

թյամբ: Հյուսիսային կողմի ներքին հարկի խորանի մուտքը կամարակապ լայն բացվածքի ձևով է. մի ուրիշ մուտք էլ այդ խորանից տանում է դեպի բեմը:

Եկեղեցու ներսում, արևմտյան մասում տեղադրված երկու պուլները առանձին կամարներով միանալով արևելյան արքիոյի եզրերից ձգվող կիսապուլների հետ, տանիքի կենտրոնում կազմում են քառակուսան լայն բացվածք, միաժամանակ իրենց վրա կրելով երբեմնի գեղեցիկ գմբեթը:

Սյուների միաժամանակ հատուկ կամարներով միանում են իրենց դիմացի՝ արևմտյան, հարավային և հյուսիսային պատերին կից ձգվող կիսապուլների վրա, կազմելով երեք թևեր՝ կենտրոնից համեմատաբար լայն, քան կողերինը՝ թաղակապ ծածկելով: Կիսապուլները միաժամանակ միանում են որմնակամարներով, պատերի վրա առաջացնելով լայն ու սաղորիկ խորշեր. իսկ սյուներն ու կողերի պատերի կիսապուլները միացնող կամարները գոտկում են կողերի թևերի ծածկի թաղը:

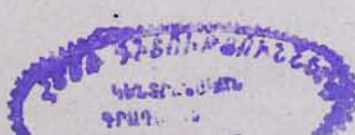
Սյուների բները ութակող են, խիստ կարճ, որի հետևանքով ավելի լայնաթոփչք ու պացիկ են դրանցից ելնող կամարները. իսկ կիսապուլների բները երեք կողանի են: Դրանց համապատասխան ձևով են նրանց խարիսխներն ու խոյակները:

Արևելյան պատի մեջ արտաքուստ կան երկու եռանկյունաձև խորք, մեծ հիշեր, որոնց կամարակապ զագաթները զարդարված են բուսական ձևի ծուլավոր քանդակներով, իսկ եզրերը՝ գլանաձև կիսապուլներով, որոնք ունեն գեղեցիկ մշակված խարիսխներ ու խոյակներ:

Երեք խոշոր մուտքերը բացվում են արևմուտքում, հարավային և հյուսիսային պատերից՝ առաջինը պատի կենտրոնական մասից, իսկ մյուսները՝ պատերի արևմտյան մասերից, որոնք բոլորն էլ ունեն շքեղազարդ պատակալներ (նկ. նկ. 4, 5):

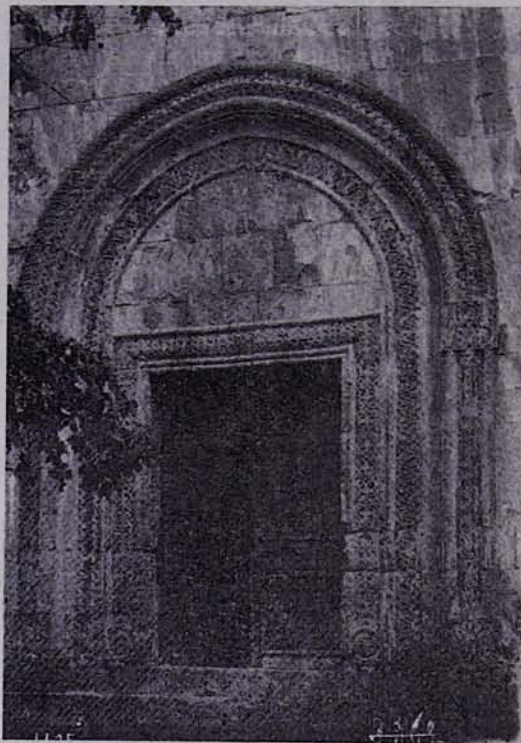
Երկուական երկար ու մեղ, կամարապատ զագաթ ունեցող լուսամուտներ բացվում են հյուսիսային և հարավային ճակատներից. երեքական հատ նույն ձևի լուսամուտներ էլ բացվում են արևելյան և արևմտյան ճակատներից, ըստ որի արևելյան կողմի լուսամուտներից կենտրոնից բացվում է անմիջապես պատի մեջ, իսկ կողերինը՝ այդ պատի արտաքին հիշերի մեջ, համապատասխան կողերից: Նույնանման մեկական շատ փոքր լուսամուտներ էլ բացվում են խորանների արևելյան պատերից:

Բացի նշված լուսամուտներից, երկու հատ կլոր անցքեր բացվում են արևելյան պատից, մեկ հատ հարավային խորանի հարավային պատից և մեկ հատ էլ հյուսիսային խորանի հյուսիսային պատից: Թե լուսամուտները և

թե կոր անցքերը, մեծ մասամբ ունեն գեղա-
քանդակ շրջանակներ:

Եկեղեցու արտաքին երեսասյառը կապ-
տագույն բազալտի շատ մաքուր հղկած խո-

4. Ախթալայի վանք.—Աստվածածին եկեղեցու
հարավային մուտքը

շոր քարերից է, իսկ ներսի կողմից շարված
է զանազան քարերի և թրծած աղյուսի կը-
տորներից՝ կրաշաղախով միաձուլված և
պատած է կրաշաղախի սվաղով: Նույն ձևով
են կառուցված նաև պուրհների բները: Պա-
տերն արտաքուստ ունեն երեք կարգ ցոգու:
Ծածկը թաղակապ է՝ երկթեք տանիքով, որը
պատած է եղել սալքարերով: Հատակը պա-
տած է նույն բազալտի հղկած սալքարերով:

Ամբողջապես քանդված է գմբեթը, թափ-
ված են տանիքի սալքարերը: Թե ինչպիսին
է եղել գմբեթը և երբ է քանդվել այն, պարզ
չէ, որոշ տեղեկություններից հավաստի է
դառնում, որ անցած դարի սկզբներին դեռ
կանգուն է եղել այն: Իսկ նրա որպիսության
մասին Վախուշտն ասում է, որ «նրա կա-
թողիկեն շատ ճարտարապետական ձևով է
շինված». հասկանալի է, որ նա իրոք համա-
պատասխան պետք է լինել եկեղեցու շենքի
հղկակապ կառուցվածքին:

Հուշարձանը շքեղորեն զարդարված է բու-
սական և երկրաչափական ձևերի գեղեցիկ

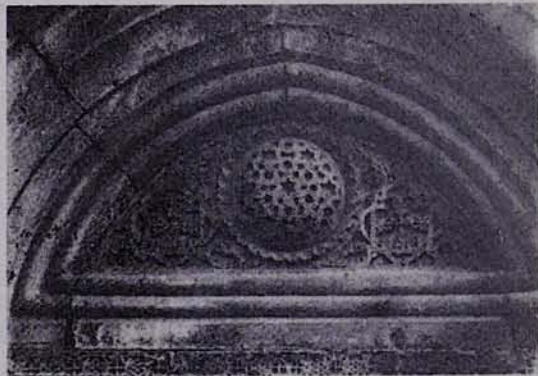
քանդակներով, որոնք մշակված են վերին
աստիճանի մուրք ձևով:

Ներսից սվաղած է կրաշաղախով, որն
ամբողջապես պատած է սրբապատկեր և
զարդանկար որմնանկարներով: Դրանց մեջ
իրենց կատարելությամբ առավել աչքի են
ընկնում աստվածամոր նկարը՝ արևելյան
աբսիդի կոնխում, Հիսուսի ծնունդն ու մկր-
տությունը՝ հարավային ծածկի թաղում
և ուրիշներ:

Որմնանկարների մի մասը՝ անձրևաջրերի
ներս հոսելու հետևանքով որոշ չափով վը-
նասվել էին: Հայաստանի և Վրաստանի հա-
մապատասխան գիտական հիմնարկների
արշավախումբը արվեստի վաստակավոր
գործիչ Լիդիա Ալեքսանդրովնա Դուրնովայի
ղեկավարությամբ մի շարք տարիների ըն-
թացքում աշխատանքներ էր տանում վերա-
կանգնելու որմնանկարների վնասված մա-
սերը:

Հուշարձանը ենթարկվել է մի շարք վերա-
նորոգումների, ըստ որի Մ. Ս. Վորոնցովի
կարգադրությամբ, ինչպես այդ մասին տեղե-
կացնում է Ա. Երիցովը¹⁸, տանիքը՝ թափված
սալքարերի փոխարեն ծածկվում է կապ-
տաշույն կղմինդրով, իսկ քանդված գմբեթի
փոխարեն կառուցվում է կիսագնդաձև
փայտյա գմբեթ՝ պատած թիթեղով: Նակայն
հետագայում տանիքի ծածկի այդ նոր կղ-
մինդրները նորից թափվում են և քանդվում
է նաև նոր շինած փայտյա գմբեթը:

Սովետական իշխանության տարիներին,
բացի վնասված որմնանկարների վերա-

5. Ախթալայի վանք.—Աստվածածին եկեղեցու
հյուսիսային մուտքի ճակատակալ քարի
զարդաքանդակները

կանգնումից, մեծ աշխատանքներ են կա-
տարվել հուշարձանի վերանորոգման և բա-
րեկարգման ուղղությամբ. Տանիքը ծածկը-
վում է թիթեղով, գմբեթի հիմքի բացվածքի

¹⁸ Ա. Երիցով, նույն տեղ:

վրա կառուցվում է հատուկ փայտյա ծածկույթ, պատելով այն կարմիր կղմինդրով: Պատերը մաքրվում է զանազան գոտումներից, մաքրվում և բարեկարգվում է ներսն ու շրջակայառը: Ներսում կազմակերպվում է փոքրիկ հնադարան, ուր հավաքվում են շրջակայքում եղած հնագիտական քեկորներ, պատրաստվում են Ալավերդու շրջանում եղած նշանավոր հուշարձանների լուսանկարներ, ինչպես և այդ հուշարձաններին և Ախթալայի վանքին վերաբերող գրավոր տեքստեր՝ քաղված մատենագրություններից: Նշանակվում է հատուկ պահակ:

Եկեղեցու ներսում կան մի քանի գերեզմաններ, որոնք ունեն մարմարյուն տապանաքարեր՝ ներկա դարին վերաբերող ուսերեն և վրացերեն տապանագրություններով: Աջակողմյան խորանում եղած մի գերեզմանի տապանաքարի վրա կադրագվում է.— «ԶՄովսես քահանայս յիշեսցիք յաղաթըս ձեր»:

Եկեղեցու հյուսիսային պատին կից, արտաքուստ կառուցված է փոքրիկ մատուռ, որը շարված է նույն կապտագույն բազալտի մաքուր տաշված քարերով, կրաշաղախի միացությամբ: Ծածկը թաղակապ է. միակ մուտքը արևմտյան կողմից է. արևելյան կողմից ունի փոքրիկ լուսամուտ: Սալահատակված է, տանիքը պատած է սալքարերով: Կառուցման ժամանակը հայտնի չէ, իր կառուցման ձևով հատուկ է ԺԳ դարին:

2. Երկրորդ եկեղեցին—գտնվում է գլխավոր եկեղեցու արևմտյան կողմում, կից, հարավային թևի ուղղությամբ (նկ. 6): Կառուցման ճիշտ ժամանակը հայտնի չէ, պարզորոշ նկատվում է, որ կառուցված է գլխավոր եկեղեցուց հետո և կից սրահից առաջ: Եւ որովհետև այդ սրահում է թաղված Իվանե աթաբեկը, ապա եկեղեցին կառուցված պետք է լինի մինչև Իվանեի մահը, այսինքն՝ մինչև 1227 թվականը:

Քաղեղոնիկ եկեղեցիներին բնորոշ մի կառուցվածք է՝ արևելյան կողմից առանց հատուկ արքիդի, շատ ցածրիկ բեմով: Հատակագիծը երկարածիգ ուղիղ քառանկյունի է, ծածկը՝ թաղակապ: Ներսում, կողերի պատերին կից ձգվող որմնապյունները միանում են կամարով, գոտիկով ծածկի թաղը:

Երկու մուտքերից մեկը բացվում է արևմտյան կողմից՝ պատի կենտրոնական մասից, իսկ մյուսը՝ հյուսիսային կողմից՝ պատի արևմտյան ծայրից՝ սրահի մեջ: Երկու երկար ու նեղ, կամարակապ գագաթ ունեցող լուսամուտներ բացվում են հարավային պատից, նման մի լուսամուտ էլ բացվում է արևմտյան պատից՝ մուտքի վերևում:

Կառուցված է կապտագույն բազալտի սրբատաշ քարերով՝ կրաշաղախի միացու-

թյամբ: Պատերն արտաքուստ ունեն երեք կարգ ցոգու: Տանիքը պատած է եղել սալքարերով, որոնք ժամանակի ընթացքում թափվել են և այժմ պատած է կղմինդրով: Սալահատակված է եղել, որն ամբողջապես քանդված է:

6. Ախթալայի վանք.—Աստվածածին եկեղեցու սրահը և կից փոքր եկեղեցու հյուսիսային մուտքն ու մի լուսամուտը

Այս հուշարձանը, առավել շքեղորեն, զարդարված է բուսական ու երկրաչափական ձևերի շատ գեղեցիկ քանդակներով, որոնց մշակման նրբությունը հասցված է բարձր կատարելության: Առանձնապես հետաքրքիր և ուշագրավ են պատերի արտաքին երեսներից ձգվող գլանաձև բներ ունեցող կիսապյունները՝ լիստ ընդոշ ու գեղազարդ խարիսխներով և խոյակներով, որոնք միանալով որմնանկարներով, պատերի վրա առաջացնում են լայն ճիշեր: Նույնպիսի շքեղությամբ են մշակված նաև մուտքերի և լուսամուտների շրջանակները:

8. Սրահը—գտնվում է գլխավոր եկեղեցու արևմտյան, իսկ երկրորդ եկեղեցու հյուսիսային կողմերում՝ կից երկուսին (նկ. 6): Այս սրահի կառուցման ճիշտ ժամանակը նույնպես որոշ չէ. «սակյն ակներ է, որ նա կառուցված է եկեղեցիներից հետո» նույն Իվանե աթաբեկի միջոցով: Ինչպես պարզվում է Կիրակոս Գանձակեցու, Մտեփանոս Օրբելյանի և Վարդան Բարձրաբերդցու վերը մեջ բերված լիստյություններից, այս սրահում պետք է թաղված լինեն Իվանե աթաբեկը և իր որդի Ավագը:

Խաչածի հատվածք ունեցող երեք մույթերը և գլխավոր եկեղեցու արևմտյան պատի արտաքին երեսին կից ձգվող երեք որմնապյունները իրար հետ միանալով առանձին կամարներով, նախ կազմում են թաղակապ ծածկը, ապա արևմտյան կողմից երկու և հյուսիսային ու հարավային կողմերից մեկա-

կան կամարակապ լայն բազիլիկներ, իսկ գլխավոր եկեղեցու պատի վրա՝ երկու լայն խորշեր:

Սրահը նույնպես կառուցված է կապտագույն բազալտի արքատաշ մեծ քարերով, քանդակագար է: Սալահատակված է. տանիքը պատած է սալքարերով, որոնց մի մասը թափված է: Նկատվում է վերանորոգումների առանձին հետքեր:

Սրահում կան մի քանի գերեզմաններ՝ հարթ երես ունեցող տապանաքարերով, որոնց վրա կան ուսներեն և վրացերեն լեզուներով փորագրված տապանագրություններ:

4. Երրորդ եկեղեցին—գտնվում է նախորդներից մի փոքր դեպի հյուսիս-արևմուտք: Կառուցված է ԺԺ դարում: Սա գմբեթավոր փոքր մի կառուցվածք է, ուղիղ քանոնային հատակագծով: Արևելյան կողմից դրան կիսակրոր փոքր արքիո՝ ցածրիկ բեմով: Կառուցված է նույն կապտագույն բազալտի մաքուր տաշված քարերով, կրաշաղախի միացությամբ:

5. Չանգակատունը նախորդ եկեղեցու արևելյան կողմում է, մոտիկ վերջինին: Սա նույնպես կառուցված է ԺԺ դարում: Քառակուսի հատակագիծ ունեցող բարձր մի շենք է, շարված կապտագույն բազալտի տաշված քարերով՝ կրաշաղախով միաձուլված:

6. Ախթալայի ամրոցը.—Ախթալայի վանքի հուշարձանների խմբին պետք է վերագրել նաև այս ամրոցը: Ցամաքային թերակղզու ձև ունեցող այն բարձրավանդակը, որի վրա գտնվում է վանքը, երեք կողմից եզերվում է Ախթալա գետակի և նրա մի ճյուղը կազմող Հանքերի-ջուր փտակի խոր ձորերի ուղղաձիգ ձգվող բարձր ու անմատչելի քարափներով, հանդիսանալով մի տեսակ բնական անառիկ ամրություններ: Չորրորդ՝ հյուսիսային կողմից բարձրավանդակը հարակցվում է ընդհանուր լեռնաշարքին: Այդ վերջին կողմից, ինչպես և արևելյան ու արևմտյան ձորափերի խոցելի տեղերն ամրացված են բրգաձև բարձր ու լայն ամրոցապատերով, ըստ որի արևմտյան և հյուսիսային կողմերից՝ կրկնակի պատերով, որոնք միաժամանակ վանքի համար ծառայում են որպես պարիսպ:

Թե երբ է հիմնվել այդ ամրոցը, ստույգ հայտնի չէ: Պատմական աղբյուրների տեղեկությունների համաձայն, քազարտունիները Ժ դարում ժառանգելով Տաշիրը գավառը, հիմնում են Լոռի քաղաքը, կառուցում և վերակառուցում են մի շարք բերդեր: Հավանական է, որ հենց այդ ժամանակ՝ Ժ դարում կառուցված լինի նաև Ախթալայի այս ամրոցը:

Ամրոցի գլխավոր մուտքը հյուսիսային կողմից է՝ սրահավոր մեծ դարպասի ձևով:

Սրահը բալական մեծ է, ձգվում է հյուսիսից-հարավ, ծածկը թաղակապ է՝ գոտկող երեք կամարներով, որոնց ծայրերը հենվում են սրահի կողերի պատերի մեջ դրված կալունակների վրա:

Սրահի տանիքի վրա, որպես երկրորդ հարկ գոյություն են ունեցել այլ շենքեր, հավանաբար պահակատեղիներ, որոնք այժմ ավերակ վիճակում են:

Մի ուրիշ, փոքր մուտք էլ արևմտյան կողմից է, որը միաժամանակ ծառայելիս է եղել որպես ստորերկրյա գաղտնի անցք:

Ամրոցի գլխավոր մուտքի երկու կողքերից ձգվում են մեկական բրգաձև, բարձր աշտարակներ, որոնցից արևելյան կողմին է մնում՝ կիսակազմուն վիճակում: Վերջինիս մեջ նկատվում է հինգ հարկից բաղկացած շենքի մնացորդներ (նկ. 7):

7. Ախթալայի ամրոց.—Գլխավոր մուտքը ներսից և կից հինգ հարկանի բրգաձև աշտարակի մնացորդները

Ստորին հարկը գետնափոր է, որը լցված լինելով փլատակներով, նրա ներքին որպիսությունը պարզ չէ: Երկրորդ հարկի սենյակի կենտրոնում տեղադրված հնգակող մույթի յուրաքանչյուր կողից ձգվում է մի-մի կամար, որոնց ծայրերը հենվում են պատերի ներսի երեսին կից ձգվող որմնաշյուղերի վրա: Դրանից վերև գտնվող հարկերի սենյ-

լակները ներսից որմնապատներ չունեն, այլ կենտրոնում դրված մույթից ձգվող կամարների ծայրերը հենվում են անմիջապես պատերի վրա: Բնորոշ է այն, որ աշտարակի ներսում եղած շենքերի հինգ հարկերը հավասար բարձրություն չունեն, այլ վարից վեր աստիճանաբար ցածրանում են, այնպես, որ ամենավերին՝ հինգերորդ հարկի շենքը ամհամեմատ շատ ցածրիկ է:

Ամրոցի հյուսիս-արևմտյան կողմից հետագայում ավելացված է նոր ամրոցապատ:

Ամրոցի պարիսպներից ներս եղել են բազմաթիվ այլ շենքեր, ոմանք գետնավոր, որոնք մեծ մասամբ ավերվել են և որոնց փլատակների վրա հետագայում, ավելի ուշ, կառուցվել են բնակելի բազմաթիվ շենքեր: Ամրոցական են մնացել միայն երկու շենք, որոնցից մեկը գետնավոր է և գտնվում է գլխավոր եկեղեցու հյուսիսային կողմում, ամրոցի այդ կողմի բերդապարսպին մոտիկ:

Բավականին մեծ շենք է, ուղիղ քառակյունի հատակագծով, պատերը շարված են կիսատաշ փոքր քարերով՝ կրաշաղախով միաձուլված: Ծածկը թաղակապ է, տանիքի բարձրությունը գետնի հավասարության է: Միակ մուտքը արևելյան կողմից է: Թե երբ է կառուցվել այդ շենքը և ինչ նպատակի է ծառայել, պարզ չէ:

Մյուս շենքը, որի միայն պատերն են կանգուն, գտնվում է նախորդի հյուսիսային կողմում, ամրոցի արևելյան կողմի բերդապարսպին կից, այնպես որ վերջինս հանդիսանում է շենքի արևելյան պատը: Ընդարձակ սրահի ձևով մեծ շենք է, երկարաձիգ ուղիղ քառակյունի հատակագծով: Որոշակի կերպով նկատվում է, որ եղել է երկհարկանի, և որ երկու հարկերն էլ փայտածածկ են եղել, որոնք այժմ փլված են:

Պատերի կանգուն մասերը շարված են կապտագույն բազալտի տարբեր մեծությամբ՝ մասամբ կիսատաշ և մասամբ էլ մաքուր տաշված քարերով՝ կրաշաղախի միացությամբ: Հյուսիսային պատի մեջ, ներսից կա մի մեծ կամարակապ խորշ:

Գլխավոր մուտքը հարավային կողմից է, լայն ու շրջանակով: Մի ուրիշ փոքր մուտք էլ բացվում է հյուսիսային պատից, որը տալիս է դեպի մի փոքր շենք: Ծենքի այդ ձևի դասավորությունը ենթադրել է տալիս, որ նրա ստորին հարկը ծառայելիս եղած լինի որպես սեղանատուն, իսկ վերին հարկը՝ որպես ննջարան: Դրա հյուսիսային կողմի փոքր շենքն էլ պետք է եղած լինի խոհանոցը: Այդ մեծ շենքի կառուցման ժամանակը նույնպես որոշ չէ:

Գ. ԱԽԹԱԼԱ ԱՎԱՆԻ ՄՅՈՒՍ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

7—8. Ս. Երրորդության վանք.—գտնվում է ավանի հյուսիս-արևելյան մասում, վանքից դեպի հյուսիս-արևելք, Հանքերի-ջուր վտակի ձախ ափին, ձորալանջին: Բաղկացած է երկու եկեղեցուց, երկու մատուռից. կից կան մի քանի գերեզմաններ (նկ. 8):

8. Ախթալա.—Ս. Երրորդության վանքը արևմուտքից

Պատմական աղբյուրները ոչ մի հիշատակություն չեն պարունակում այդ հուշարձանի մասին: Միակ հիշատակությունը՝ եկեղեցիների ներսում եղած մի խաչքարի վրա փորագրված վրացերեն հետևյալ արձանագրությունն է, որը մեջ ենք բերում ըստ Տակաչվիլու¹⁴ ռուսերենից հայերենի՝ մեր թարգմանությամբ. «Տեր աստված, ողորմի սրա կառուցողներ Գևորգին և Սիմոնին»:

Չնայած արձանագրությունը փորագրված է խաչքարի վրա և կարող է վերաբերել նրա կառուցմանը, սակայն մեր կարծիքով այն վերաբերում է վանքի կառուցմանը, քանի որ ինչպես կանոն, խաչքարի մասին սովոր է աչ թե կառուցեցի, այլ կանգնեցրի:

Արձանագրության մեջ հիշատակված անձնավորություններից, մեր հաստատ համոզմամբ, Գևորգը պետք է լինի ս. Երրորդության վանքի առաջնորդը, իսկ Սիմոնը՝ Պրդնձահանից վանքի առաջնորդը:

Այդ Սիմոնի մասին, որպես Պրդնձահանից վանքի առաջնորդի, հիշատակություն կա նաև Ախթալայից քիչ դեպի արևելք, ճանապարհի ձախ կողմում եղած հին գյուղատեղում գտնվող եկեղեցու վրա փորագրված հայերեն հետևյալ արձանագրության մեջ. «Կամաք քարեդարին Աստուծոյ, լամա աստուածազար արքայութեան Դեմետրի, ա-

¹⁴ Տակաչվիլի, Նույն տեղ:

նաջնորդութեան տեր Յովհաննիսի, ծինամեղատոութեան Սիմոնէ...»:

Ինչպէս առիթ եղավ նշելու վերևում, Ախթալայում եղած վրացերեն արձանագրություններում Պղնձահանից վանքի առաջնորդների հետ հիշատակվում են նաև Հաղպատի վանքի առաջնորդները: Այս հայերեն արձանագրության մեջ նույնպես Սիմոնի հետ հիշված տեղ Հովհաննէսը Հաղպատի վանքի առաջնորդ Հովհաննէս եպիսկոպոսն է՝ Զաքարիէ և Իվանէի քրոջ որդին: Սրա մասին Հաղպատի վանքի արձանագրությունների մեջ հիշատակվում է 1227 և 1233 թվականներին: Դրանից էլ հետևում է, որ ս. Երրորդության վանքը պետք է կառուցված լինի ԺԳ դարի երկրորդ քառորդում: Նրա կառուցողական քաղկեդոնիկ բնորոշ ձևերը և մանրամասների մշակումը հատուկ են ԺԳ դարին:

Եկեղեցիները կից են իրար՝ միմյանցից բաժանվում են մի ընդհանուր միջնորմով և հաղորդակցվում են այդ միջնորմի մեջ եղած կամարակապ մի բացվածքով:

Երկու եկեղեցիներն էլ ունեն երկարածիգ ուղիղ քառանկյունի հատակագիծ, թաղակապ ծածկ և մեկական մուտք՝ արևմտյան կողմից:

Հարավային կողմի եկեղեցին համեմատաբար լայն է, արևելյան կողմից ունի կիսակլոր լայն աբսիդ՝ եկեղեցու ամբողջ լայնությամբ, որի կողերի պատերի մեջ կան մեկական խորշեր՝ դարակների ձևով: Ծածրադիր բեմի կենտրոնում դրված է խոշոր վեմքարը՝ մեծ սեղանաքարով:

Չորս լուսամուտներից մեկական հատ բացվում են արևելյան և արևմտյան պատերից և երկու հատ՝ հարավային պատից, որոնցից արևմտյան կողմինը համեմատաբար շատ մեծ է:

Հյուսիսային կողմի եկեղեցին նույնպես արևելյան կողմից ունի կիսակլոր աբսիդ՝ եկեղեցու ամբողջ լայնությամբ, առանց բեմի ու վեմքարի: Հյուսիսային, արևելյան և արևմտյան պատերից բացվում են մեկական փոքր լուսամուտներ:

Եկեղեցիները արևմտյան կողմից ունեն ընդհանուր սրահ՝ դրանց արևմտյան պատերի ամբողջ երկարությամբ: Սրահի ծածկը նույնպես թաղակապ է, սակայն բավականին ցածր է եկեղեցիների տանիքից: Արևմտյան կողմից ունի երկու և հարավային ու հյուսիսային ծայրերից՝ մեկական կամարակապ լայն բացվածքներ, ըստ որի հարավային ծայրի կամարակապ բացվածքը համեմատաբար ավելի մեծ է:

Երկու եկեղեցիներն էլ, ինչպես և սրահը շարված են կապտագույն ծակոտկավոր բազալտի մաքուր տաշված քարերով՝ կրաշա-

ղախի միացությամբ: Հենց այդ ծակոտկավոր լինելու հանգամանքն է, ըստ երևույթին, կառուցմանը վերաբերող արձանագրությունը հնարավոր չի եղել փորագրելու եկեղեցիների պատերի վրա, այլ փորագրել են խաչքարի վրա ու կանգնեցրել եկեղեցու ներսում:

Թե եկեղեցիները և թե սրահը սալահատակված են եղել, բոլորի տանիքներն էլ պատած է եղել սալքարերով: Հուշարձանները կանգուն վիճակում են՝ քայքայված է սալահատակի մեծ մասը, թափված են տանիքների բոլոր սալքարերը, քայքայված է ծածկի երեսի շերտը, թափված են քիվերի մի մասը, մասամբ քանդված է պատերի վերի քարաշարքը:

9. Երկու մատուռներից մեկը գտնվում է եկեղեցիների հարավային կողմում՝ այդ կողմի եկեղեցուն կից: Սովորական ձևով կառուցված մատուռի մեծ շենք է, որից պատերի ստորին մասերն են միայն պահպանվել՝ մուտքի բացվածքի բարձրությամբ:

Այդ մնացորդներից որոշակի կերպով նկատվում է, որ մատուռը հյուսիսային կողմից առանձին պատ չի ունեցել, այլ եկեղեցու հարավային պատին կից ձգվելիս են եղել երեք որմնասյուներ, որոնք միանալով որմնակամարներով, եկեղեցու պատի վրա առաջացրել են երկու ոչ խորը խորշեր: Մատուռի հարավային պատի ներսի երեսից ձգվող որմնասյունը առանձին կամարով միացել է եկեղեցու պատին կից ձգվող կենտրոնի որմնասյան հետ, գոտկելով ծածկի թաղը:

Միակ մուտքը արևմտյան կողմից է, մի լուսամուտի հետքեր նկատվում են հարավային պատի մեջ: Մատուռի կանգուն մասերը շարված են կապտագույն բազալտի սրբատաշ քարերով՝ կրաշաղախի միացությամբ:

10. Մյուս մատուռը գտնվում է եկեղեցիների արևմտյան կողմում: Փորված է ձորալանջի մեջ, այնպես, որ երեք կողմերից ծածկված է հողով, միայն արևմտյան պատն է ազատ, ուր բացվում է մուտքը: Մատուռի տանիքը գետնի և եկեղեցիների հատակի հավասարությանն է:

Խիստ նեղ, երկարավուն, ցածրիկ մի շենք է, շարված կապտագույն բազալտի մաքուր տաշված քարերով՝ կրաշաղախի միացությամբ: Ծածկը թաղակապ է, տանիքը ծածկված է հողով:

11. Ս. Երրորդության վանքի շուրջը և սրահում կան մի շարք գերեզմաններ՝ հարթ երես ունեցող տապանաքարերով, որոնցից մի քանիսն ունեն վրացերեն լեզվով փորագրված տապանագրություններ¹⁵, որոնք մեջ ենք բերում թարգմանաբար.

¹⁵ Ե. Տակաշվիլի, նույն տեղ:

«Աստված ողորմի Հոհաննիս».

«Աստված ողորմի Մովսես քահանային».

«Աստված ողորմի դեկանոզ Նիկոլային».

«Տեր Աստված ողորմի Սիմոնին»:

Հավանական է, որ այս վերջինս Պղնձահանից վանքի առաջնորդ Սիմոնը եղած լինի, որի մասին հիշվում է Ախթալայից դեպի արևելք, ճանապարհի եզրին գտնվող հին գյուղատեղիում եղած եկեղեցու վրա փորագրված հայերեն արձանագրության մեջ:

Սի վրացերեն արձանագրություն էլ փորագրված է ս. Երրորդության վանքի վրա, որը հետևյալն է.

«Սուրբ հայրեր, աղոթեցեք յանուն Աստուծոյ

մեղուցեալ Մօսէ (Մովսէս) Կանդալակիի համար»:

12. Առաքելոց կամ ս. Գևորգ եկեղեցի.— գտնվում է ավանի արևելյան կողմում, բարձունքի վրա: Արձանագրությունների մեջ կոչվում է առաքյալների անունով, իսկ տեղացիք նրան ս. Գևորգ են անվանում:

Արտաքուստ, արևմտյան պատի վրա, մուտքից վերև փորագրված վրացերեն արձանագրության¹⁶ համաձայն, եկեղեցին կառուցել է Պղնձահանից վանքի առաջնորդ Պետրեն, Ավագի աթաբեկության ժամանակ՝ առաքյալների անունով:

Արձանագրությունը տարեթիվ չունի, ուստի եկեղեցու կառուցման ճիշտ ժամանակը որոշ չէ: Բայց որովհետև Ավագը աթաբեկության տիրույթը ստացավ 1242 թվականին (մինչ այդ նա պասալար էր կոչվում), երբ առաջին անգամ նա այցելության գնաց մոնղոլական Օքթառ մեծ Ղանին՝ Կարակորում, ապա եկեղեցու կառուցումը պետք է տեղի ունեցած լինի 1242 թվականից հետո, մինչև Ավագի մահը, որը տեղի է ունեցել 1250 թվականին, ինչպես այդ մասին տեղեկացնում են պատմական աղբյուրները... «Ի վեց հարիւր իննսուն և ինն թուին մեռաւ Աւագն՝ որդի Իւանէի, և թաղեցաւ ի Պղնձահանքն ընդ հօր իւրում»¹⁷:

Եկեղեցու շենքը փոքր է, երկարածիկ ուղիղ քառանկյունի հատակագծով, ծածկը թաղակապ է: Արևելյան կողմից ունի կիսակլոր աբսիդ՝ շատ ցածր բեմով: Միակ մուտքը արևմտյան կողմից է: Արևելյան, արևմտյան և հարավային պատերի մեջ բացվում են մեկական փոքրիկ լուսամուտներ, իսկ հյուսիսային պատի մեջ՝ մի շատ փոքր կլոր

անցք: Պատերն արտաքուստ ունեն երկու կարգ ցոգոյ:

Բեմի կենտրոնում կանգնեցված վեմքարի վրա որպես սեղանաքար դրված է մի խաչքար, որի վրա վրացերեն լեզվով փորագրված է. «Աստված ողորմի Հորդանային, որն այդ ամառի վայրը դարձրեց պիտանի»¹⁸:

Եկեղեցին կառուցված է կապտագույն բազալտի մաքուր տաշված քարերով՝ կրաշաղախի միացությամբ: Սալահատակված է եղել. տանիքը պատած է եղել սալքարերով, որոնք այժմ ամբողջովին քանդված ու թափված են:

13—14. Զույգ եկեղեցիներ.—Գտնվում են Ախթալայի վանքից ու ամրոցից դեպի արևմուտք, մոտավորապես երկու հարյուր մետր հեռու, Ծամկուղ բանվորական ավանը տանող ճանապարհի ձախ եզրին:

Պատմական աղբյուրները ոչ մի հիշատակություն չեն պարունակում այդ հուշարձանների մասին, բացակայում են նաև վիմագիր արձանագրությունները, ուստի որոշ չէ, թե երբ են կառուցվել դրանք և ովքեր են եղել նրանց կառուցողները: Դատելով նրանց կառուցման ու մշակման ձևերից, կարելի է համոզված ասել, որ նրանք պետք է կառուցված լինեն ԺԳ դարում:

Իրար կից երկու փոքրիկ եկեղեցիներ են, որոնք միմյանցից բաժանվում են մի ընդհանուր միջնորմով: Երկուսի հատակագիծն էլ երկարածիկ ուղիղ քառանկյունի է, ծածկերը թաղակապ: Արևելյան կողմից ունեն կիսակլոր փոքր աբսիդներ՝ շատ ցածրիկ բեմերով:

Հարավային կողմի եկեղեցին համեմատաբար փոքր է. հարավային և հյուսիսային պատերին կից, ներսից ձգվում են երկուական որմնասյուներ, որոնց միացնող կամարները գոտկում են ծածկի թաղը: Գլխավոր մուտքը հարավային կողմից է. մի ուրիշ մուտք էլ բացվում է հյուսիսային պատից, որը տանում է դեպի կից եկեղեցին: Զորս փոքրիկ լուսամուտներից երկուսը բացվում են հարավային պատի մեջ և մեկական հատ՝ արևելյան ու արևմտյան պատերի մեջ:

Հյուսիսային կողմի եկեղեցին նախորդից քիչ մեծ է, հարավային և հյուսիսային պատերին կից, ներսից ձգվում են մեկական որմնասյուներ, որոնք միանում են՝ ծածկի թաղը գոտկող կամարով:

Միակ մուտքը հարավային կողմից է՝ կից եկեղեցու միջից: Երեք փոքրիկ լուսամուտներ բացվում են հյուսիսային պատից, նման մեկական լուսամուտներ էլ բացվում են արևելյան և արևմտյան պատերից:

Երկու եկեղեցիներն էլ կառուցված են կապտագույն բազալտի թույլ ձևով մշակված

¹⁶ Մեծին Վարդանայ բարձրբերդեցու—պատմության տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 184:

¹⁷ Ե. Տակաշվիլի, ճույն տեղ (մեջ ենք բերում թարգմանաբար):

քարերով՝ կրաշաղախով միաձուլված: Կանգուն վիճակում են, թափված են տանիքի սալքարերը և քայքայված է տանիքի վերի շերտը:

15. Մատուռ.—Գտնվում է Ախթալայի վանքից ու ամրոցից մոտ հիսուն մետր դեպի արևմուտք, Շամխուլ քանվորական ալանը տանող ճանապարհի ձախ եզրին: Սովորական մատուռի ձևով կառուցված մի փոքրիկ շենք է՝ ուղիղ քառանկյունի հատակագծով, արևելյան կողմից կիսակլոր փոքրիկ արհուղով:

Ավերակ վիճակում է՝ պահպանվել են պատերը՝ երկու մետրաչափ բարձրությամբ, որոնք շարված են կապտագույն բազալտի թույլ մշակված քարերով՝ կրաշաղախով միաձուլված: Միակ մուտքը արևմտյան կողմից է, որի առջևում, մատուռի շենքին կից նկատել են մի այլ փոքրիկ կառուցվածքի հիմնապատկերը՝ քար ու կիր շարվածքով: Հավանական է, որ դա մատուռի սրահը եղած լինի:

16. Մատուռ.—Սա նույնպես գտնվում է վանքից ու ամրոցից դեպի արևմուտք, մոտ հարյուր մետր հեռու, ձորալանջին, մի այգու մեջ: Թե երբ է կառուցվել այն և ովքեր են եղել նրա կառուցողները, նույնպես որոշ չէ: Դատելով նրա մշակման ձևերից, կարելի է ենթադրել, որ նա կառուցված պետք է լինի ԺԳ դարում:

Դա նույնպես սովորական մատուռի մի շենք է՝ ուղիղ քառանկյունի հատակագծով և թաղակապ ծածկով: Ներսից, հյուսիսային պատին կից կենտրոնական մասից ձգվում է ուղղանկյան մի որմնասյուն, որից ելնող կամարի ծայրը հենվում է հարավային պատի մեջ դրված կալունակի վրա՝ գոտկելով ծածկի թաղը:

Արևելյան կողմից ունի կիսակլոր փոքր արսիդ, որի կողերի պատերի մեջ կան մի-մի փոքրիկ խորշեր՝ դարակների ձևով: Միակ մուտքը հարավային կողմից է: Հարավային և արևմտյան պատերի մեջ բացվում են մեկական փոքրիկ լուսամուտներ:

Արևմտյան կողմում, կից, ունեցել է հատուկ սրահ, որի հյուսիսային պատի մի մասն է միայն կանգուն: Մատուռի շենքը և սրահի կանգուն մասը շարված են կապտագույն բազալտի մաքուր տաշված քարերով՝ կրաշաղախի միացությամբ հատակը սվաղած է կրաշաղախով, տանիքը պատած է եղել սալքարերով, որոնք ամբողջովին թափված են: Թափված են նաև քիվերի մի մասը, քայքայված է տանիքի վերի շերտը: Ներսում թափված են խաչքարերի քանդակազարդ մի քանի բեկորներ:

17. Ս. Աստվածածին խաչարձան.—Գըտ-

նըվում է ալանից մոտ մեկ կիլոմետր դեպի արևելք, երկաթուղու Ախթալա կայարանը տանող ճանապարհի ձախ կողմում, սարալանջին, անտառի մեջ: Ինչպես երևում է խաչքարի ետևի երեսի վրա փորագրված արձանագրությունից, որը մեջ ենք բերում ստորև, այն կանգնեցրել է Կյուրիկեի դուստր Մարիամը 1188 թվականին՝ որպես սահմանահիշ քար:

1. Ես Մարիամ, Դ—
2. ուստր Կիրիկե—
3. ի կանգնեցի զ—
4. Պղնձահան—
5. աջս հող հա—
6. տի սուրբ Աստուած—
7. ինս, որք եր—
8. կրպագեք զ—
9. Մեզ յաղա—
10. թս յիշեցեք:
11. Թու(ին) Ողէ (1188). Էր:

Խաչարձանը բաղկացած է պատվանդանից և կոթող-խաչքարից, որոնք կապտագույն բազալտի մաքուր մշակված ամբողջական խոշոր քարերից են: Պատվանդանը քառակուսի ձև ունի, հարթ երեսներով: Խաչքարը զարդարված է բուսական ձևի գեղեցիկ քանդակներով:

Խաչարձանի շրջակայքը, ընդարձակ տարածության վրա նկատելի են պտղատու ծառերի այգիների հետքեր, իսկ խաչարձանի արևմտյան կողմում, շատ մոտիկ, պահպանվել է գետնի մեջ կարասաձև փորված և ներսից քար ու կրով շարված մի մեծ հոր:

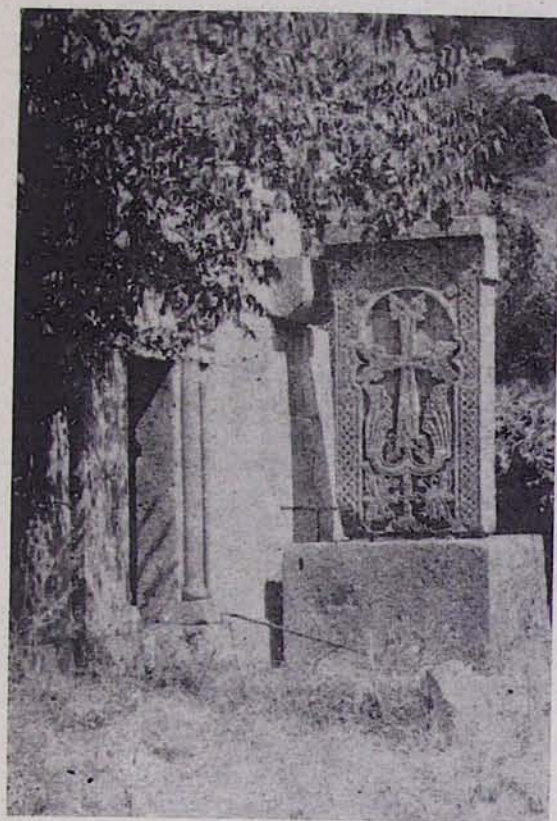
18. Եկեղեցի.—Գտնվում է Ախթալա ալանից դեպի արևելք, Ախթալա գետակի ձախ ձորալանջին գտնվող հին գյուղատեղում, գետակի ստորին հոսանքում, անտառի եզրին:

Մուտքի ճակատակալ քարի վրա փորագրված է եկեղեցու կառուցման վերաբերյալ հետևյալ արձանագրությունը.—

1. Կամաք քարերա—
2. ռին Աստուծոյ, յամս աստուածազարարքայութեան
3. Դեմետրի, առաջնորդութեան
4. Տէր Յովանիսի, ծինամծղարութեան
5. Սիմոնէ, կանազութեան Աւքրոպիրին:

Ինչպես տեսնում ենք, արձանագրությունը չի ավարտված, ուստի եկեղեցու կառուցման ճիշտ ժամանակը պարզ չէ: Արձանագրության մեջ հիշատակված տեր Հովհաննեսը Հաղպատի վանքի առաջնորդ Հովհաննես եպիսկոպոսն է: Ջաքարեի և Իվանեի քրոջ որդին, որի առաջնորդության ժամանակը, ինչպես առիթ ունեցանք նշելու վերևում, վերաբերում է ԺԳ դարի երկրորդ քառորդին:

Որ արձանագրության մեջ հիշատակված տեր Հովհաննեսը իրոք Ջաքարե և Իվանե եղբայրների քրոջ որդի Հովհաննես եպիսկոպոսն է և ոչ թե մյուս Հովհաննես անունով առաջնորդները՝ դրանից առաջ և հետո, դա պարզ երևում է եկեղեցուն կից, վերջինիս կառուցումից հետո, 1245 թվականին կանգ-

9. Ախթալա.—Ավանից դեպի արևելք, Ախթալա գետակի ձախ ձորալանջին գտնվող հին գյուղատեղի եկեղեցու հարավային մուտքը և կից խաչքար-մահարձանը

նեցրած խաչարձանի արձանագրությունից, որ Հաղպատի վանքի առաջնորդ է հիշվում տեր Համագասպը (այդ խաչարձանի մասին քիչ հետո): Դրանից էլ հետևում է, որ եկեղեցին կառուցված պետք է լինի ԺԳ դարի երկրորդ քառորդի ժամանակամիջոցում:

Եկեղեցու շենքը շատ փոքր է, համարյա մատուռի ձևով, հատակագիծը ուղիղ քառանկյունի ձև ունի, ծածկը թաղակապ է: Արևելյան կողմից ունի կիսակլոր փոքր արքիոֆ ցածրիկ բեմով: Միակ մուտքը հարավային կողմից է՝ կիսակլոր ճակատակալ քարով և գեղազարդ պարսկալով: Արևելյան և արևմտյան պատերը արտաքուստ զար-

դարված են գլանաձև բներ ունեցող զույգ կիսապուրներով, որոնք ունեն հետաքրքիր ձևով մշակված խարիսխներ ու խոյակներ: Այդ նույն պատերի մեջ բացվում են մեկական փոքր լուսամուտ:

Ամբողջ շենքը կառուցված է կապտագույն բազալտի սրբատաշ քարերով՝ կրաշաղախի միացությամբ, սալահատակված է, տանիքը պատած է սալքարերով: Ծուրջը կան մի քանի գերեզմաններ՝ տափակ-հարթ երես ունեցող տապանաքարերով:

19. Խաչքար-մահարձան.—Այս խաչարձանը գտնվում է վերոհիշյալ գյուղատեղում, եկեղեցու հարավային պատին կից (նկ. 9): Որոշակի կերպով նկատվում է, որ խաչարձանը կանգնեցված է եկեղեցու կառուցումից հետո: Խաչքարի հակառակ երեսի և հարավային կողի վրա փորագրված արձանագրության համաձայն, որը մեջ ենք բերում ստորև՝ վերծանված ձևով, մահարձանը կանգնեցրել է Հակոբ երեցը՝ իր և իր ամուսնու գերեզմանների վրա:

Մահարձանը բաղկացած է պատվանդանից և կոթող-խաչքարից, որոնք կապտագույն բազալտի ամբողջական խոշոր քարերից են: Պատվանդանի հատվածքը քառակուսի ձև ունի, բարձրադիր է, բոլոր կողմերից ողորկ ձևով մշակված: Խաչքարը շատ մեծ է՝ բարձր ու շքեղ քանդակազարդված:

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Ի թուխ ՈՂԴ. (1245) կա-
2. նգնեցաւ սուրբ տերու-
3. նական յարե-
4. շատութեան Ա-
5. ագին եւ ծինա-
6. մծղարութեան
7. Պետրէի, եւ հայ-
8. րապետութեան հա-
9. մագասպայ, եւ Յակոբ
10. Էրեց կանգն-
11. եցի զխաչս ի հա-
12. նգստ-
13. արան-
14. ի մերո-
15. ի զի-
16. ս եւ
17. զամ-
18. ուսի-
19. ն իմ յ-
20. աղաթ-
21. ս յի-
22. շեցէ-
23. ք:

20. Ամրոց.—Այս ամրոցը գտնվում է վերը նկարագրած հին գյուղատեղի ու եկեղեցու

դիմաց՝ դեպի հարավ, ձորի մյուս ափին, լեզվածն մի փոքր բարձրավանդակի վրա: Վերջինս երեք կողմերից եզերվում է Դեբեն գետի և նրա ձախակողմյան վտակը հանդիսացող Ախթալա գետակի՝ ձորերի ուղղածի՝ ձգվող բարձր ու անմատչելի քարափներով, կազմելով բնական անտիկ ամրություններ: Չորրորդ՝ արևմտյան կողմից բարձրավանդակը մի նեղ, պարանդցած շերտով հարակցվում է ընդհանուր լեռնաշարքին, որն ամրացված է բերդապարիսպներով: Վերջիններս շարված են կապտագույն բազալտի՝ արտաքուստ քիչ հարթված մանր քարերով՝ կրաշաղախի միացությամբ:

Այդ բերդապարիսպների մի մասը այժմ

քանդված է՝ երկաթուղու Ախթալա կայարանից դեպի Ախթալա և Ծամուղ բանվորական ավանները և դրանց սահմաններում գտնվող պղնձահանքերը նեղգիծ երկաթուղի անցկացնելու պատճառով: Դրա հետևանքով նշված ամրոց—բարձրավանդակը ստացել է մի տեսակ ցամաքակղզու ձև:

Պատմական աղբյուրները ոչ մի տեղեկություն չեն պարունակում այդ ամրոցի մասին, ուստի նրա կառուցման ժամանակը որոշ չէ: Սակայն ակնհայտ է, որ նա հանդիսացել է դեպի Ախթալայի ամրոցն ու վանքը տանող ձորի նախադուռը պաշտպանող մի կարևոր և ամուր հենակետ:

